

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В
ЗАРУБІЖНОМУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ ОСВІТЬОМУ ПРОСТОРИ:
КОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ**

**CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF DISTANCE EDUCATION IN FOREIGN
UNIVERSITY EDUCATIONAL SPACE:
COMMUNICATION ASPECTS**

Розглядаються зарубіжні концепції та моделі дистанційного навчання. Характеризуються педагогічні й інформаційні технології (Інтернет-технології), що використовуються в навчальному процесі дистанційної освіти. Аналізуються різновиди комунікацій, які є ключовими в системі дистанційної освіти.

Ключові слова: дистанційна освіта, дистанційне навчання, університет, зарубіжжя, США, Інтернет-технології, комунікації, діалоги, інтерактивні комунікації.

Рассматриваются зарубежные концепции и модели дистанционного обучения. Характеризуются педагогические и информационные технологии (Интернет-технологии), используемые в учебном процессе дистанционного образования. Анализируются виды коммуникаций, которые являются ключевыми в системе дистанционного образования.

Ключевые слова: дистанционное образование, дистанционное обучение, университет, зарубежье, США, Интернет-технологии, коммуникации, диалоги, интерактивные коммуникации.

The foreign concepts and models of distance learning (e-learning) are considered. The educational and information technologies (Internet technology) used in the educational process of distance education are characterized. The types of communications that are key in system of distance education are analyzed.

Key words: distance education, distance learning, e-learning, university, abroad countries, the United States, Internet-technology, communication, dialogue, interactive communication.

Серед основних парадигм у педагогіці, які відбивають сутність базових модифікацій навчання і виховання, виокремимо інформаційно-комп'ютерну парадигму, котрій притаманне все інноваційне. Інформаційно-комп'ютерна парадигма є порівняно новою для вітчизняної системи освіти. Понині активно обговорюються її

позитивні й негативні вияви, які певним чином впливають на розвиток особистості. З одного боку, вона трактується як сучасна інформаційна технологія, при цьому звужується її навчальна функція, з іншого, як метод, що зменшує її можливості. У межах цієї парадигми існує така система відношень, як «суб'єкт-об'єкт-суб'єкт (учень — комп'ютер — учитель)», де провідне місце належить педагогові. Саме педагог, створюючи програму індивідуального розвитку особистості учня, пропонує йому певні комп'ютерні програми, їх варіанти чи рівні, час навчання, коригує розвиток індивіда. Таку парадигму фахівці вважають перспективною. Головною її перевагою є можливість навчати на відстані завдяки всесвітній комп'ютерній мережі Інтернет, переважно засобами дистанційного навчання [2, с. 10].

Дійсно, одним з найважливіших напрямів розвитку методики викладання дисциплін у вищих навчальних закладах є застосування нових досягнень комп'ютерної індустрії. Популярна мережа Інтернет надає широкі можливості у сферах науки, культури й освіти. Більшість провідних освітніх центрів і університетів у всьому світі вже впровадили й успішно використовують можливості й переваги технологій Інтернету. Отже, відбувається впровадження інформаційно-комп'ютерних інновацій на рівні парадигми освіти.

Освітні дистанційні технології відбивають спільну стратегію розвитку єдиного освітнього простору. Головна її функція — прогностична, один з основних видів її діяльності — проектний, оскільки пов'язаний з плануванням спільної мети і результатів, основних етапів, способів та організаційних форм освітньо-виховного процесу, спрямованих на підготовку висококваліфікованих кадрів і формування інтелекту країни. Критерійні параметри освітніх технологій відображені зазвичай у концепціях розвитку освіти.

Технологію дистанційного навчання можна визначити як систему методів, специфічних засобів і форм навчання для тиражованої реалізації заданого змісту освіти. За допомогою технології дистанційного навчання реалізуються зміст навчання, цілеспрямована сукупність педагогічних процедур, що регулюють операційний склад діяльності студентів, її структуру і розвиток. Іншими словами, в процесі проектування технології навчання реалізується система навчальної діяльності викладачів і студентів. Технологія дистанційного навчання має орієнтуватися на дидактичне використання наукового знання, наукову організацію навчального процесу, зважаючи на емпіричні інновації викладачів — розробників курсів і тьюторів, і повинна спрямовуватися на досягнення високих резуль-

---

татів у навчанні, вихованні, розвиткові особистості студента. Вона передбачає управління двома взаємопов'язаними процесами навчання: організацією діяльності студента і контролем над цією діяльністю. При цьому кожний елемент технології навчання має своє місце в цілісному педагогічному процесі, що надає можливості його відтворення [4].

Сучасний освітній процес зумовлений такими головними тенденціями, які, з одного боку, охоплюють інформатизацію гуманітарного навчання, активне використання інформаційно-комунікаційних технологій, з іншого — гуманізацію педагогічних технологій, пошук оптимальних засобів навчання.

У багатьох дослідженнях зарубіжних і українських авторів відзначається зростаюча роль технологій і засобів дистанційного навчання як основного напрямку розвитку інноваційних освітніх технологій.

Наприкінці ХХ ст. в усіх індустріально розвинених країнах було проведено реформи у сфері освіти, намічено основні напрями розвитку освітніх систем у ХХІ ст. В Україні пріоритетними напрямками реформування системи освіти в програмі «Освіта» (Україна ХХІ ст.) визначено необхідні докорінні зміни змісту освіти, пов'язані зокрема з технологізацією системи, впровадженням у неї специфічних «інноваційних педагогічних технологій».

У дистанційному навчанні, як і в традиційному, використовуються п'ять загальнодидактичних методів, а саме: інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемний виклад, евристичний і дослідницький. Вони охоплюють усю сукупність педагогічних прийомів взаємодії викладача та студентів. Аналіз діяльності освітніх установ за кордоном свідчить, що під час дистанційного навчання на сучасному етапі активно використовуються інформаційно-рецептивний і репродуктивний методи в поєднанні з проблемним [9].

Особливе місце в структурі дистанційного навчання (ДН) належить педагогічним комунікаціям (інформаційному обміну та спілкуванню), які базуються на традиційних видах і набувають нового змісту завдяки використанню комп'ютерних й телекомунікаційних технологій як засобів для досягнення основних навчальних цілей. Комунікації (або спілкування) в педагогічних процесах охоплюють три взаємозалежні аспекти: комунікативний (обмін інформацією між людьми); інтерактивний (організація взаємодії між людьми); перцептивний (передбачає процес сприйняття один одного партнерами зі спілкування і досягнення взаєморозуміння).

Дистанційне навчання в мережі Інтернет є одним з найрозвиненіших освітніх напрямів на сучасному етапі. Можливості апаратно-програмного забезпечення сучасних комп'ютерів і Web-серверів дозволяють розробляти інтерактивні програми для здобуття освіти за допомогою глобальної мережі. Використовуючи Інтернет-технології, дистанційне навчання розширює свої можливості й розглядається як перспективна система навчання, що синтезує технології традиційного навчання, телебачення і міжнародної мережі Інтернет. Нова форма навчання не лише сприяє інтенсифікації поширення знань для потенційних осіб, але й активно формує ринкове середовище навчання потенційних споживачів нових знань і технологій.

Досвід дистанційного навчання в університетах США свідчить, що інтерактивне онлайн-навчання американські педагоги трактують як певну філософію освіти, спрямовану на розробку інтерактивної достовірної і необхідної інформації з навчальними можливостями, що може бути доставлена тому, кого навчають, у зручні місце, час і в прийнятній формі [8].

Найактуальнішим є питання дистанційного вивчення гуманітарних дисциплін, зумовлене можливістю гнучко поєднувати теорію і практику, використовувати нову інформацію для ілюстрації теоретичних положень і аналізу сучасної ситуації.

Формування технологій дистанційної освіти (ДО) відбувалося в кілька етапів:

1. Використання однієї технології і відсутність безпосередньої взаємодії між викладачем і студентом. Типовим прикладом є заочне навчання.
2. Інтегрування різних технологій, акцентування на односторонньому потоці інформації та самонавчанні; використання тьютора (педагога-методиста) для взаємодії зі студентами. Типовий приклад — відкриті університети.
3. Активне використання двосторонніх комунікаційних технологій для взаємодії викладача зі студентами і студентів між собою. Приклад — розподілені системи дистанційної освіти, що використовують Інтернет та інші телекомунікаційні технології [4].

Характерною ознакою дистанційного навчання, порівняно з традиційним, є віддаленість студента від викладача. У цьому сенсі традиційна форма навчання завжди матиме перевагу, якою б досконалою не була технічна основа передачі інформації. Проте дистанційна форма навчання може значною мірою доповнити очну, а в деяких випадках — поліпшити її якість. Віддаленість студентів від ба-

---

зового ВНЗ компенсується застосуванням сучасних комп'ютерних засобів навчання і телекомунікацій, на основі яких розробляються нові педагогічні технології.

Дистанційні технології навчання привнесли в класичні форми діяльній частини не лише активний компонент (можливість синхронних комунікацій з учителем), а й можливість «миттєвого» оцінювання відповіді студента. Миттєві комунікації й особливості сприйняття електронного тексту висувають нові вимоги до проектування діяльній частини навчання. Відбувається поєднання старих і нових дидактичних інструментів педагога, а також упровадження зовсім нових форм, серед яких: електронна пошта, дискусійні форуми, чати, засоби передачі миттєвих повідомлень (ICQ), відео/аудіочати, конференції тощо.

Фахівці визначають три типи взаємодії (або діалогу):

- взаємодія студента зі змістом навчальних програм (студент самотійно працює з навчальним матеріалом у тій формі, в якій матеріал подається);
- взаємодія «студент — викладач» (студенти вступають у різні форми діалогу з викладачем);
- взаємодія «студент — студент» (студенти самотійно взаємодіють один з одним у групах) [4].

У всіх системах дистанційної освіти важливо віднайти засоби реалізації цих способів взаємодії.

Зазначимо, що ключовим моментом дистанційного навчання є ланка «викладач-студент», у якому головним є викладач, а залежним — студент. Від викладача залежить майже все в навчальному процесі та його успішному результаті, тому для нього важливо розуміти свої місце і функції стосовно технологій Інтернету. Основне завдання викладача в цьому контексті — якісне забезпечення методичної й організаційної складових системи ДН. Комп'ютерна та телекомунікаційна складові можуть бути забезпечені викладачем як самотійно, так і за допомогою координаторів-технологів. Тобто, щоб представити навчальний курс ДН у мережі Інтернет і зробити його реально «діючим» (результативним), необхідно детально опрацювати зміст та методику викладання курсу таким чином, щоб у процесі його самотійного вивчення студенти мали мінімум запитань і максимум корисності від його сприйняття й опанування, крім того, важливо підготувати відповідні форми оцінювання знань з окремих розділів-модулів і з курсу в цілому (згідно з досвідом зарубіжжя, це, здебільшого, — тести). Мову Інтернет-публікацій (HTML або ін.) бажано знати викладачеві, але не обов'язково, тому що в системі ДН

може взяти участь координатор-технолог, відповідальний за якісне технологічне розміщення навчального курсу в мережі.

На думку американських учених і педагогів [12], комунікації та діалоги є ключовим моментом навчання, де б і коли б воно не здійснювалося. ДН базується на трьох типах діалогу: між викладачем і студентом (електронні лекції, дискусії, семінари, форуми, чати (бесіди)); між студентами (аудіо-, відеоконференції, дискусії, чати та ін.); між студентом і комп'ютерними інтерактивними навчальними засобами (або ресурсами). Усі діалоги в сучасній практиці навчання студентів в університетах США ґрунтуються на одному із цих трьох типів діалогу, саме вони є основою стратегії і практики навчання. Долучені до таких засобів навчання, студенти також прагнуть стати активнішими, використовуючи оперативні форми спілкування в період навчання.

Ці нові можливості також створюють нові зразки спілкування (або комунікацій) та їх перспективи. Викладачі можуть керувати навчальним курсом, створюючи або використовуючи різні «соціальні й інтелектуальні простори» в мережі. Наприклад, Л. Харасим із Університету Simon Fraser у Канаді почала застосовувати онлайнове навчання в 1985 р. Для цього вона розробила комунікаційну онлайнову структуру з використанням таких видів «просторів»: зона допомоги; зона бібліотеки; віртуальне студентське кафе; зона семінарів; зона дискусій; зона конференцій [4].

Така комбінація зон навчання стимулює студентів до навчання і допомагає створювати віртуальне суспільство, що об'єднує викладачів і студентів на певний період навчання. Часто такі контакти не нагадують конференцій оскільки розтягуються на триваліший період спілкування і мають складнішу структуру.

Крім того, ці нові технології надають можливості викладачам, студентам й університетським співробітникам реалізувати ділові контакти між собою в онлайновому режимі (вступ до університету, оплата за навчання, реєстрація), а також вирішувати багато інших питань студентського життя. На думку фахівців, незабаром усі питання студентського життя і навчання будуть подані в Інтернеті як окрема зона «соціальних просторів». Американські викладачі впевнені, що вони вже нині є «infonauts» (працівниками інформаційного століття) [13, 15, 16].

Функції викладання в дистанційному навчанні пов'язані зі 1) змістовним поданням навчального матеріалу, 2) забезпеченням взаємодії, 3) підтримкою студентів. Перша функція подання змісту навчальних програм є функцією, що найчастіше асоціюється з ви-

---

кладанням, зокрема окресленням сутності предмета, навичок або компетенцій, які необхідно засвоїти. У більшості суто дистанційних і змішаних систем ця функція досягається асинхронними методами, наприклад, через надання друкованих навчальних посібників чи електронних навчальних матеріалів, що можуть бути передані через WWW або інший Інтернет-сервіс. Проте можна використовувати і синхронні технології, зокрема прямі трансляції лекцій, що розповсюджуються через Інтернет з декількох віддалених сайтів [12].

Друга функція — забезпечення взаємодії — характеризується діалоговою формою спілкування між студентами і викладачем. Саме взаємодія відрізняє викладання від простого поширення інформації, оскільки в такому процесі викладачі застосовують свої навички для того, щоб допомогти кожному окремому студентові перетворити інформацію на особисте знання. Взаємодія не обов'язково повинна бути синхронною. Симуляції діалогу (тобто діалогу без реальної взаємодії між двома людьми) можна досягти, наприклад, використанням розмовного стилю мови в навчальних матеріалах. Існує безліч синхронних технологій, які також можна застосовувати для забезпечення взаємодії, наприклад, телефонні обговорення, теле- та відеоконференції і, звичайно, особисті зустрічі студентів з викладачами та учителями.

Нарешті, підтримка студентів як функція дистанційного викладання передбачає «різноманіття послуг як для окремих студентів, так і для груп, які доповнюють навчальні матеріали та ресурси і є стандартними для всіх студентів». Це цікава особливість систем дистанційної освіти, оскільки під час очної форми викладання знань викладач поєднує пізнавальну й емоційну підтримку студента. Однак у дистанційній освіті цю функцію викладання слід упроваджувати на системному рівні. Більшість відкритих університетів світу — великі системи суто дистанційної освіти — децентралізували функцію підтримки студентів за мережевою системою, за якої кожен студент закріплюється за певним локальним викладачем [4].

Технології комп'ютерного зв'язку можна класифікувати (з техніко-технологічних позицій) за різними конкретними ознаками. Проте під час аналізу педагогічної доцільності (і віддачі) застосування цих технологій необхідно класифікувати ці технології за інтеграційним принципом, а саме: за сукупним рівнем вимог (до складності комп'ютерної техніки, якості ліній зв'язку і тривалості сеансів зв'язку), виконання яких необхідне для дистанційної взаємодії. За цією ознакою технології комп'ютерного зв'язку можна поділити на дві групи: до першої (що характеризується порівняно низьким су-

купним рівнем вимог) належать технології асинхронного режиму зв'язку (або режиму 'off-line'), а до другої — технології синхронного режиму зв'язку (режиму 'on-line').

Синхронні комунікації — це комунікації, що передбачають одночасну присутність учителя й учня у віртуальному місці спілкування, миттєвість доставки та перегляду повідомлень учасниками комунікацій. Асинхронність припускає, що учасник може переглянути повідомлення іншим разом. Деякі комунікації можуть модеруватися, тобто до повідомлення можна вносити «корективи або виправлення, повідомлення може бути відкликане, заблокована його передача або воно може бути вилучене модератором». Модератор може бути зовнішнім стосовно учасників комунікації або бути її безпосереднім учасником. Викладач найчастіше сам є модератором. Модерування може здійснюватися в різний час стосовно повідомлення — до і після публікації, під час комунікації. Саму процедуру іноді називають «модерацією».

Практика використання нових форм комунікацій у навчальних процесах свідчить про необхідність:

- дотримання правил етикету комунікацій, наприклад, «що можна, а чого не можна говорити або писати», «що не рекомендується». Ці вимоги є не лише етико-моральними, а й навчально та професійно зумовленими;
- технологічної дисциплінованості посилань і аналізу повідомлень, особливо в разі використання чатів. Під час організації чатів необхідна домовленість про формат повідомлень;
- сценарію занять або інших публічних навчальних процесів, проведених як у чатах, так і у форумах. Форуми рекомендується заздалегідь структурувати і пропонувати учасникам дотримуватися прийнятої структури розміщення повідомлень [4].

Серед педагогічних технологій найкориснішими для дистанційного навчання є технології, орієнтовані на групову роботу учнів, навчання в співробітництві, активний пізнавальний процес, роботу з різними джерелами інформації. Саме ці технології передбачають широке використання дослідницьких, проблемних методів; застосування здобутих знань у спільній або індивідуальній діяльності; розвиток не лише самостійного критичного мислення, але й культури спілкування; уміння виконувати різні соціальні ролі в спільній діяльності. Також ці технології найефективніше вирішують проблеми особистісно орієнтованого навчання. Студенти мають реальну можливість, відповідно до індивідуальних здібностей, досягати певних результатів у різних галузях знань, осмислювати здобуті знання і

в результаті — формувати власну аргументовану точку зору щодо численних проблем буття.

Навчання в співробітництві, метод проектів, проблемне навчання, ігрові технології — усе це передбачає спільну роботу учнів. Для того щоб вона була успішною, учні опановують алгоритми, прийоми, технології спільного прийняття рішень, вироблення загальної стратегії дій і вирішення проблем, які успішно використовують надалі під час мережевих дискусій, проектів та ін. При цьому іноді може виникнути ситуація, коли необхідно прийняти колективне рішення або згенерувати нову ідею в дуже стислий термін. У цьому сенсі добре зарекомендував себе такий прийом, як «мозковий штурм».

В умовах Інтернету цей метод ефективний під час проведення мультимедійних, аудіо- і відеоконференцій та онлайн-чатів, тобто в умовах інтенсивного спілкування в режимі реального часу. Окрім того, існують технології навчання, давно відомі в системі очного навчання, які останнім часом у дещо зміненій формі дедалі частіше використовуються в ході дистанційного навчання. До них належать: індивідуальне навчання (менторство), парне навчання (репетиція, друзі за листуванням, спільна творча робота, рецензування), колективне навчання (диспут, доповідь, проблемна лекція, зустрічі з експертами) [14].

На основі Інтернет-технологій та дистанційного навчання виникає реальна можливість створення єдиного розподіленого онлайн-освітнього співтовариства (групи співтовариств, сегментованих за професійними інтересами й іншими ознаками) та його інтеграція в єдиний освітній Інтернет-простір (національний і міжнародний).

Загалом Інтернет-технології, електронні засоби комунікацій дозволяють перейти до нового етапу розвитку розподіленого співробітництва й інтеграції університетів в організаційній, навчально-методичній і науково-дослідницькій сферах як на локальному, регіональному, міжрегіональному, національному, так і на міждержавному рівнях освітнього Інтернет-середовища [3].

Підсумовуючи, можна визначити такі комунікаційні особливості дистанційного навчання (ДН):

- Комунікації є важливими та необхідними для будь-якої освітньої моделі, водночас вони визнані ключовими в моделях дистанційної освіти (ДО), де у вигляді опосередкованих та прямих, реалізуються через зміст та форми навчання.

- Сучасні мережеві засоби Інтернету створюють нове освітньо-комунікативне середовище для моделей ДО, у якому залишається незмінним зміст, новими стають комунікаційні форми навчання.

– Особливого значення набувають інтерактивні комунікації, які віддзеркалюють особливості педагогічних комунікацій, що характеризуються такими взаємозалежними аспектами, як комунікативний (обмін інформацією між людьми) й інтерактивний (організація взаємодії між людьми); базуються на традиційних видах і набувають нового змісту і результатів, використовуючи комп'ютерні і телекомунікаційні технології як інструментарій для досягнення основних навчальних цілей.

– Інтерактивні комунікації ДН підтримуються дидактичними можливостями комп'ютерних комунікацій, які розглядаються як форми інформаційної взаємодії віддалених суб'єктів між собою (або суб'єктів з віддаленими ресурсами), що забезпечуються тією чи іншою технологією комп'ютерної комунікації в процесі науково-освітньої діяльності суб'єктів під час реалізації певного педагогічного завдання.

– Комунікації ДН існують як синхронні й асинхронні, що зумовлено технологіями комп'ютерного зв'язку, які поділяються на технології асинхронного режиму зв'язку ("off-line") та технології синхронного режиму зв'язку ("on-line").

– Згідно з результатами оглядів стилів ДН студентів, проведених американськими фахівцями, викладачам необхідно зважати на здібності та можливості студентів до певних форм ДН, тобто їх належність до окремих навчальних стилів (незалежні, залежні, компетитивні, колаборативні, замкнуті, тощо). На основі цих стилів слід розробляти відповідні типи інтегративних комунікацій для досягнення максимального ефекту навчання студента.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Буркова Л. В. Класифікація педагогічних інновацій як елемент механізму управління інноваційним процесом в освіті / Л. В. Буркова // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи : зб. наук. пр. — К., 2000. — С. 231–238.
2. Кухаренко В. М. Дистанційне навчання: енциклопедичне видання : навч.-метод. посіб. / В. М. Кухаренко. — К. : ТОВ Редакція «Комп'ютер», 2007. — 128 с.
3. Олійник О. В. Диференціація стилів навчання в дистанційному й традиційному форматах (зарубіжний досвід) / О. В. Олійник // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х. : ХДАК, 2008. — Вип. 23. — С. 222–229.
4. Олійник О. В. Інформаційні технології дистанційного навчання у вищій бібліотечній освіті США: дис. ... к-та наук з соціальних комунікацій / О. В. Олійник; Харк. держ. акад. культури. — Х., 2008. — 230 с.

-
5. Социальные коммуникации в Интернет-среде // Социальная коммуникация в современном мире : колл. моногр. / Н. Н. Азаров и др. ; под ред. А. А. Деркача, Е. Б. Перельгиной. — М. : Альтекс, 2004. — С. 351–363.
  6. Філіпова Л. Я. Інформаційно-комунікативні прояви ресурсного потенціалу Інтернету / Л. Я. Філіпова // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: Наук. журнал / Нац. академія керівн. кадрів культури і мистецтв. — К., 2010. — №.2. — С. 44-48.
  7. Филиппова Л. Я. Интернет-технологии в дистанционном обучении / Л. Я. Филиппова // БизнесИнформ. —2002. — N7-8. — С. 12–15.
  8. Филиппова Л. Я. Опыт дистанционного обучения библиотечных специалистов в университетах США / Л. Я. Филиппова // Непрерывное библиотечное образование: Бюллетень / Центр прикладн. гуманит. технологий. — М., 2002. — №7–8. — С. 45–51.
  9. Філіпова Л. Я. Еволюційні тенденції застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому просторі США / Л. Я. Філіпова, О. В. Олійник // Вісник ХДАК: Зб. наук. пр. Вип. 32 / ХДАК. — Х. : ХДАК, 2011. — С. 230–238.
  10. Філіпова Л. Я. Інтерактивні комунікації в структурі дистанційного навчання / Л. Я. Філіпова, О. В. Олійник // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: Наук. журнал / Держ. академія керівн. кадрів культури і мистецтв. — К., 2008. — №4. — С. 59–63.
  11. Barnett E. A. Validation experiences and persistence among community college students / E. A. Barnett // The Review of Higher Education. — Vol. 34(2). — 2011. — P. 193-230.
  12. Chou C. C. Formative evaluation of synchronous CMC systems for a learner-centered online course / C. C. Chou // Journal of Interactive Learning / — Vol. 12, Num 3/4. 2001. — P. 173-192.
  13. Gaillard-Kenney S. Adjunct faculty in distance education: what program managers should know / S. Gaillard-Kenney // Distance Learning. — Vol.3, Num. 1, 2006. — P. 9-17.
  14. Higher Education Research Institute (HERI). Diverse learning environments: Assessing and creating conditions for student success [Electronic Resource]. — 2009. — Режим доступу: <http://www.heri.ucla.edu/dleoverview.php>. — Назва з екрану.
  15. Lavooy M. J. Computer-mediated communication: Online instruction and interactivity / M. J. Lavooy, M. H. Newlin // Journal of Interactive Learning Research. — Vol.14, Num.2. 2003. — P. 157-165.
  16. Tu C.H. The relationship of social presence and interaction in online classes / C.H. Tu, M. McIsaac // The American Journal of Distance Education / —Vol.16, Num. 3. 2002. — P. 131-150.
  17. Wu A. Supporting electronic discourse: Principles of design from a social constructivist perspective / A. Wu // Journal of Interactive Learning Research. — Vol. 14, Num. 2. 2003. — P. 167-184.